

L'herència romana al País Valencià

Ferran Arasa i Gil

40

Història i territoris

2001

FERRAN ARASA I GIL

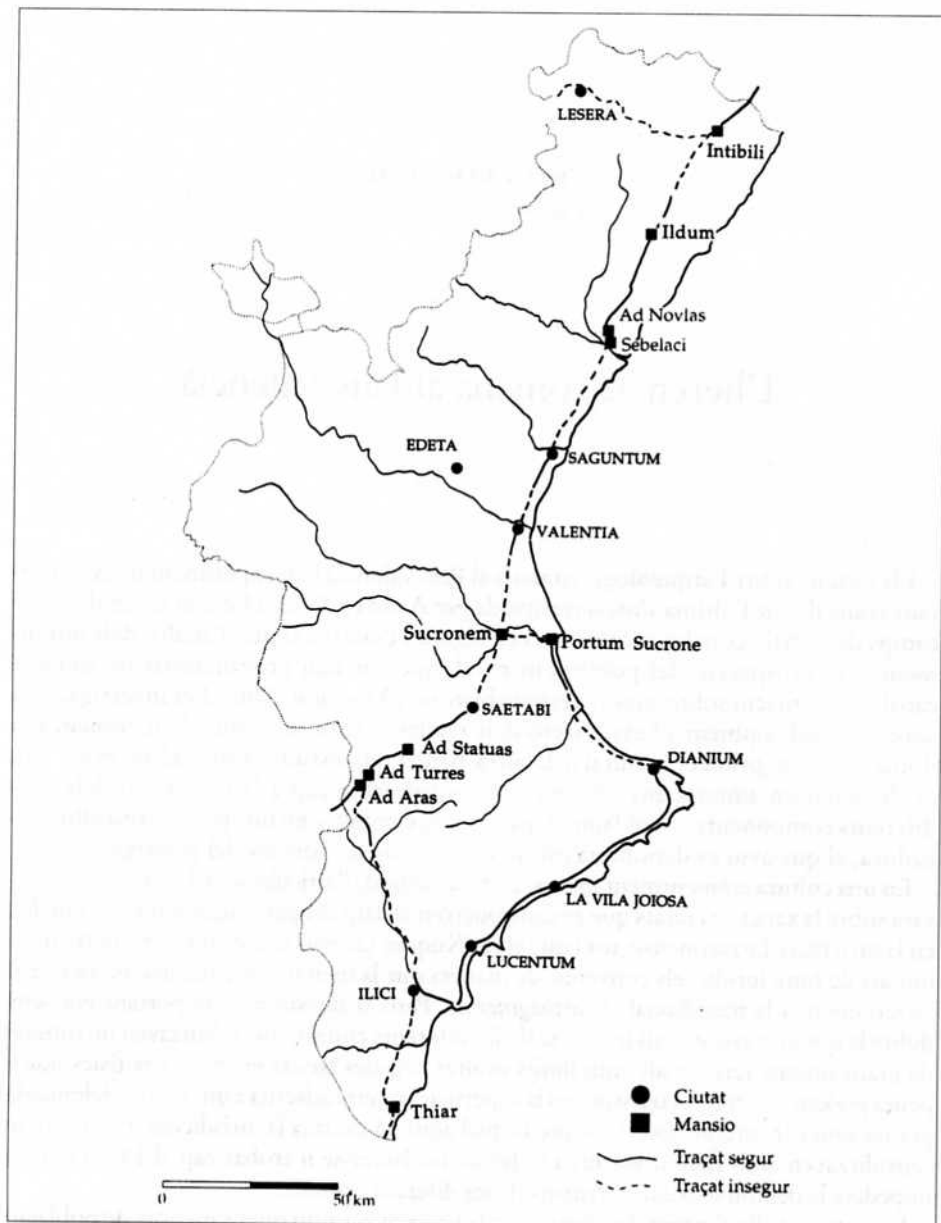
Universitat de València

L'herència romana al País Valencià

Els estudis sobre l'arqueologia romana al País Valencià han experimentat un important avanç des de l'última síntesi realitzada per Abad en 1985. I ho han fet en diversos camps de treball, com les excavacions en algunes ciutats i vil·les, l'anàlisi dels monuments i la prospecció del poblament rural, que ens han proporcionat un notable cabal d'informació sobre aquest període històric (Aranegui 1996). Les investigacions sobre el medi ambient i l'explotació dels recursos naturals també han començat a donar els seus primers resultats. D'altra banda, els estudis sobre el territori han evolucionat en aquests anys de manera considerable cap a la integració dels seus diferents components —poblament, parcel·lari, camins— en una perspectiva globalitzadora, el que avui es denomina estudi dinàmic de les formes del paisatge.

En una cultura eminentment urbana com la romana, l'articulació del territori descansava sobre la xarxa de ciutats que es distribuïen al llarg del país. Aquest quedava inclòs en la província Tarraconense, tot i que el riu Xúquer (*Sucro*) feia de divisòria entre dues unitats de caire jurídic, els convents, de manera que la meitat septentrional pertanyia al *tarraconensis* i la meridional al *carthaginensis*. Però la divisió més important era sens dubte la que corresponia als territoris de les diferents ciutats, que dibuixaven un mosaic de grans unitats territorials amb límits moltes vegades basats en elements físics que a penes podem restituir. El territori era la superfície de terra adscrita a una ciutat, delimitada per les seues fronteres (*fines*) i sobre la qual aquesta exercia la jurisdicció. Els límits se senyalitzaven amb fites (*termini*) i el fet de no haver-se'n trobat cap al País Valencià impedeix la delimitació dels territoris de les diferents ciutats.

La ciutat assolía el paper de «lloc central» i comptava amb nuclis menors de població que tenien els seus propis territoris, englobats en els de les ciutats, i estaven subordi-

Principals poblacions al llarg de les vies romanes (Aranegui Gascó 1996, p. 22)

nats al nucli urbà: els *pagi*, *vici*, *castella* i *fora*. Els *vici*, llogarets on residia part de la població rural, i els *pagi*, circumscripcions o districtes, eren peces fonamentals en el control que la ciutat exercia sobre el seu territori. Els *castella* tenien una funció defensiva i normalment estaven ubicats en llocs elevats. Els *fora* eren centres comercials disposats al llarg de les grans vies de comunicació; amb una periodicitat normalment setmanal s'hi organitzaven els mercats (*nundinae*) on acudien els camperols i artesans dels voltants. Un altre significat del territori és el de conjunt de camps dins del qual cal distingir allò cultivat d'allò no cultivat i els boscos (*loca culta et inculta et silvae*). En aquest sentit, els territoris de les colònies, com Elx i València, i també alguns municipis van ser parcel·lats geomètricament de tal manera que les empremtes —camins, límits de propietat, sèquies— han romàs fossilitzades en el paisatge. D'altra banda, els territoris de les ciutats estaven travessats per una densa xarxa de camins de diferents categories que les enllaçaven entre si i amb les seues zones rurals.

Aquest conjunt d'elements —ciutats, poblament rural, parcel·lari i camins— constitueixen el canemàs del paisatge romà. Falta molt de camí per recórrer, però el desenvolupament de la investigació en les darreres dècades ens permet començar a esbossar el que degué ser aquesta complexa realitat que fou el territori valencià en època romana.

Les ciutats

El panorama de les ciutats romanes al País Valencià presenta una primera característica que és la seua desigual distribució (Abad i Aranegui 1993). En efecte, al terç septentrional del territori, al nord de Sagunt i fins al riu Ebre només es coneix la xicoteta ciutat de *Lesera*, situada a la comarca dels Ports. El fet de trobar una sola ciutat interior en una franja de més de 140 km de longitud resulta estrany en la molt urbanitzada façana mediterrània peninsular, on hi ha una important concentració de poblament urbà a la costa. A les comarques centrals i meridionals, contràriament, trobem diversos nuclis urbans situats majoritàriament a la zona costera: *Saguntum*, *Edeta*, *Valentia*, *Saetabis*, *Dianium*, la innominada ciutat de la Vila Joiosa (*Allon?*), *Lucentum* i *Ilici*.

L'origen de les ciutats romanes valencianes és, a excepció de *Valentia*, un nucli ibèric, i totes llevat d'*Ilici* —que es troba al pla— es localitzen en llocs alts de fàcil defensa. *Valentia* és l'única ciutat fundada *ex nihilo*, sobre un lloc on fins ara no s'ha documentat ocupació humana anterior. Amb l'arribada de l'Imperi algunes canviaran de lloc (*Edeta*), altres començaran a estendre's pels peus de muntanya (*Saguntum*, *Dianium*, la Vila Joiosa) i només algunes romandran als seus emplaçaments originals (*Lesera*, *Lucentum*). La seua distribució està relacionada estretament amb la morfologia del territori i els principals eixos de comunicació. Amb les excepcions de *Lesera* i *Saetabi*, la resta se situen a les planes litorals, més allunyades de la costa en el cas

d'*Edeta* i *Ilici*. També, llevat de *Lesera*, *Edeta* i *Saetabi*, tenen una indubtable projecció marítima palesa en l'activitat comercial de les seues zones portuàries, de vegades una mica allunyades dels nuclis urbans (*Saguntum*, *Valentia* i *Ilici*). Quant a les ciutats interiors, *Saetabi* es troba en un corredor prelitoral, la vall del Canyoles, i *Lesera* està situada prop d'una cruïlla de valls fluvials en una comarca muntanyosa de l'interior. Pel que fa a les comunicacions, el principal eix viari, la via Augusta, enllaçava *Saguntum*, *Valentia*, *Saitabi* i *Ilici*; *Edeta*, una mica desplaçada a l'oest d'aquesta via, devia estar comunicada amb les dues primeres. *Dianium*, la Vila Joiosa i *Lucentum* es troben al litoral, per on discorria un camí que tenia el seu principi i final a la via Augusta. Finalment, *Lesera* devia trobar-se en un eix transversal que des de la via Augusta es dirigia cap a *Caesaraugusta*.

Les principals transformacions que experimenten aquestes ciutats amb la romanització són la reestructuració urbanística, de vegades de traçat hipodàmic, i la monumentalització del centre urbà seguint el model de l'*urbs* mitjançant la construcció d'una plaça porticada (*forum*), on es materialitzen les tres funcions principals de la ciutat: la política a les seus dels òrgans de poder (*basilica*, *curia*), la religiosa al temple del culte oficial (*capitolium*) i l'econòmica al mercat (*macellum*). En el model urbanístic clàssic, la xarxa viària s'articula al voltant de dos eixos principals (*kardo et decumanus*). Des de ben aviat, com succeeix a *Valentia*, s'edifiquen banys públics segons el costum romà. Amb el temps s'hi afegiran edificis per a espectacles (teatre i circ), que segons sabem avui només eren presents a *Saguntum* i *Valentia*. Paral·lelament, en el camp de l'arquitectura privada van adoptant-se models residencials de tradició romana, amb *atrium*, i hel·lenística, amb pati porticat (*peristilum*).

Si fem un repàs de nord a sud, a l'extrem nord la ciutat de *Lesera* —situada en un enclavament estratègic prop del riu Bergantes— a penes és coneguda gràcies a les excavacions de 1960 (Arasa 1987). Amb una superfície de 8 ha, conserva alguns trams de la muralla en la qual s'obre una porta que dona pas a una àmplia terrassa delimitada per un llarg mur on podria localitzar-se el fòrum de la ciutat. Les excavacions han descobert parcialment algunes cases ocupades als segles I-III dC. La ciutat sembla viure el seu auge a partir del regnat d'August, quan experimenta una profunda transformació, i un lent procés de declivi que s'inicia al segle II i sembla definitiu al III. Esmentada únicament pel geògraf Ptolemeu al segle II dC, la seua identificació ha estat possible gràcies a una inscripció conservada a Morella, un altar dedicat a Júpiter Conservador per la comunitat de *Lesera* amb motiu de la salvació de l'emperador Caracal·la, que pot datar-se cap a l'any 212 dC. Aquest document epigràfic prova la pervivència de l'administració municipal almenys fins a principi del segle III.

A *Saguntum*, les investigacions s'han centrat a l'àrea monumental de la ciutat (Aranegui s/d; Aranegui 1992). La ciutat ibèrica, emplaçada al Tossal del Castell, va ser reconstruïda pels romans després de la Segona Guerra Púnica i dotada d'un recinte defensiu més ampli que en comprenia l'extrem oriental. La ciutat, que rep l'estatut municipal en època d'August, compta amb diversos conjunts monumentals

que van començar a construir-se en època republicana i es finalitzen a l'alt Imperi. Si la ciutat republicana guarda una relació axial est-oest amb la ibèrica al cim del tossal, la ciutat imperial es desenvolupa seguint un eix nord-sud que baixa pel seu vessant i el peu de muntanya fins a la vora del riu Palància. El fòrum es troba al costat est del Tossal del Castell i data de l'època augusta. Al voltant d'una plaça de 54 x 36,4 m orientada al nord (Aranegui, Hernández Hervás i López Piñol 1987), s'han identificat un temple d'època republicana al costat nord, la cùria a l'extrem NE, una sèrie de *tabernae* al costat est, un pòrtic al sud construït sobre una gran cisterna i a l'oest la basílica en els dos terços meridionals i un pòrtic en el septentrional. Al vessant nord, per davall del fòrum, es va bastir el teatre en època de Claudi (Hernández Hervás 1988). A continuació s'estenia la ciutat i un recinte murallat reforçat amb torres, fora del qual es va construir el circ cap a la meitat del segle II (Hernández Hervás, López Piñol i Pascual 1995). També hi ha vestigis d'un aqüeducte a la part oest de la ciutat. Al llarg del segle II la part baixa de la ciutat sembla presentar un major dinamisme, amb una ocupació que perdura fins a la primera meitat del segle IV, com s'ha pogut veure a la *domus* excavada al solar Romeu (López Piñol i Chiner 1994). A l'est de la ciutat, al voltant de la via Augusta, existia una important necròpolis. A la zona costera pròxima es va desenvolupar un nucli portuari, documentat ja en època ibèrica, que perdura almenys fins al segle V dC (Aranegui 1982). Finalment, a les proximitats de la ciutat, a la Muntanya Frontera, hi havia un santuari dedicat a *Liber Pater*.

Des de la primera síntesi sobre la ciutat romana d'*Edeta* (Martín i Gil-Mascarell 1969), els treballs d'investigació hi han avançat notablement (Escrivà, Martínez i Vidal 2001). Això no obstant, queden importants qüestions per dilucidar, com ara la delimitació precisa del recinte urbà, la localització del fòrum, etc. L'antiga ciutat ibèrica, ubicada al Tossal de Sant Miquel, va ser destruïda en els anys de la conquesta romana, a la primeria del segle II. Amb posterioritat, en un moment desconegut, la ciutat romana es va estendre per la part baixa on es troba l'actual població. Els elements coneguts anteriorment eren escassos, com el Molló del Pla de l'Arc, possiblement la pilastra d'un arc que hauria donat nom a aquesta partida, conservat a la vora de la carretera d'Olocau. Sens dubte, però, el descobriment més important és l'efectuat a la partida de Mura, on les excavacions han descobert un ampli conjunt termal d'època flàvia i caràcter suburbà amb una superfície superior als 20.000 m², que deu pertànyer a un santuari medicinal (Escrivà i Vidal 1995). Un altra troballa important és la necròpolis excavada a l'encreuament dels carrers Sant Vicent i Duc de Lliria, on s'han trobat tres monuments funeraris (Aranegui 1995).

Les importants investigacions desenvolupades als darrers 15 anys a la ciutat de València (Herreros 1998) han permès eixamplar notablement el que se sabia sobre la seua etapa romana en relació amb la primera síntesi efectuada per Tarradell (1962). Segons les fonts, *Valentia* va ser fundada el 138 aC i destruïda per les tropes de Pompeu l'any 75 aC. Els estudis geomorfològics han demostrat que la ciutat va ser

fundada en una antiga illa fluvial. La delimitació del seu recinte, d'unes 10 ha (Ribera 1998a), coincideix bàsicament amb la proposada per Rosselló (1980a). La seua xarxa urbana s'articula al voltant de dos eixos viaris que es reconeixen als carrers del Salvador i Cavallers. D'aquest primer període s'han trobat elements del recinte defensiu, algunes cases i part del centre monumental exhumat al solar de l'Almoïna, on s'han identificat unes termes, un *horreum* i algunes *tabernae* que es localitzen a un costat del fòrum, situat a la plaça de la Mare de Déu. Als primers anys d'ocupació pertany la necròpolis trobada entre els carrers de Quart i Cañete, on predomina el ritual d'inhumació. Després de la seua destrucció per les tropes de Pompeu, *Valentia* va tardar molts anys a recuperar-se. En el regnat d'August comença la reactivació de la ciutat, que abasta el seu màxim esplendor als segles I-II dC, quan augmenta considerablement la seua superfície. El centre monumental d'època imperial es coneix també a partir de l'excavació de l'Almoïna, on s'ha trobat part del pòrtic del fòrum —que segueix al mateix lloc, amb una continuïtat funcional que perdurà durant segles—, un edifici que s'identifica amb la *curia*, part d'un mercat del segle IV i una font monumental (*nimphaeum*). Un aqüeducte hi portava l'aigua per la part oest del recinte urbà. En diversos llocs de la ciutat s'han trobat restes de cases, com ara l'excavada a l'edifici de les Corts (López *et al.* 1994). Però el fet més excepcional ha estat sens dubte la troballa de diverses parts del circ, la construcció del qual es data cap a la meitat del segle II, que converteix *Valentia* en la segona de les ciutats romanes valencianes que disposava d'aquesta instal·lació lúdica després de *Saguntum* (Ribera 1998b). L'epigrafia valentina mostra la particularitat de la doble composició del senat local, amb dues comunitats (*veterani et veteres*) que conviuen al llarg de l'època imperial. Les necròpolis d'aquest període se situen a la vora dels diferents eixos viaris de la ciutat; hi destaquen les del carrer Quart i la Boatella, en conjunt amb més de 400 tombes excavades (Ribera i Pérez Ballester 1996).

Xàtiva va ser una important ciutat ibèrica que va encunyar moneda des de la fi del segle III aC amb el topònim *Saiti*, i al segle I aC fa emissions bilingües com *Saiti-Saitabi*. Amb August va rebre l'estatut municipal amb el nom de *Saetabi Augustanorum*. La documentació arrellegada des de la primera compilació (Ventura 1972) no ha permès avançar gaire en el coneixement de la ciutat romana. Aquesta devia estendre's pel castell i el seu vessant nord, on s'han localitzat inscripcions i un aljub de grans dimensions. En general, les restes arqueològiques conegudes són escasses, com alguns elements arquitectònics i ornamentals i sobretot de material mòble.

A les comarques meridionals es dona una important concentració de ciutats situades a la zona costera: *Dianium*, la Vila Joiosa, *Lucentum* i *Ilici*. Sobre la primera d'elles, *Dianium*, les excavacions realitzades en els darrers anys han aportat noves dades a les reunides en el treball de Martín (1970). La ciutat republicana s'estenia des del tossal que ocupa el castell fins a la mar. En el període imperial va ocupar la part septentrional del peu de muntanya, l'Hort de Morand, una antiga zona humida que va ser drenada i terraplenada, on s'han trobat mosaics, estàtues i monuments

funeraris. Les excavacions modernes han confirmat la presència de restes de cases, carrers i fortificacions que es daten entre els segles I i VI dC (Gisbert 1988).

● A la Vila Joiosa, un pedestal dedicat a un magistrat municipal al principi del segle II dC permet deduir que la ciutat va rebre l'estatut municipal amb Vespasià. Una altra inscripció monumental que es data a la fi d'aquest mateix segle dona raó de la reconstrucció d'un mercat i de la instal·lació de les taules de pedra. Ambdós epígrafs són indicis de l'existència d'un municipi romà, potser la població d'*Allon* esmentada per les fonts. Les excavacions realitzades en els darrers anys han fet possible la troballa de magatzems portuaris, dipòsits, una necròpolis, un abocador i altres restes diverses que permeten suposar que la ciutat estava situada davall la població actual (Espinosa 1995).

● La ciutat romana de *Lucentum*, ubicada al Tossal de Manises (Alacant), ha estat objecte d'una profunda revisió en els darrers anys amb vista a la seua recuperació com a espai públic (Olcina i Pérez Jiménez 1998). La seua hipotètica localització als Antigons, al barri de Benalua d'Alacant, ha estat definitivament descartada (Abad 1984). Diverses inscripcions que esmenten magistrats municipals i sacerdots permeten confirmar-ho. Municipi amb August, la ciutat va ser profundament reformada entre el darrer quart del segle I aC i principi de l'I dC. La seua superfície és de 3 ha, de les quals s'ha excavat un 30% corresponent a alguns sectors de l'est i sud de la ciutat. S'ha documentat exhaustivament el sistema defensiu, constituït per un recinte murallat d'uns 600 m de perímetre, reforçat amb una avantmuralla, onze torres i un bastió. Presenta dues fases constructives, la primera de la fi del segle III i la segona de la fi del II aC. Dues portes donen pas a una trama urbana ortogonal formada per onze carrers, dels quals l'anomenat de Popili—un dels dos eixos principals— concentra en la seua part baixa la major part de les cases excavades. Construccions destacades són les termes de la muralla i de Popili i les cases de la porta oriental i del peristil. Les darreres excavacions han permès delimitar la superfície del fòrum, una plaça rectangular situada al centre de la ciutat, al costat sud de la qual es troba un gran edifici que podria ser la basílica. Potser al fòrum estava situat el temple de Juno que va ser restaurat per un decret del senat municipal. Una de les necròpolis de la ciutat, la del Fapegal, s'ha excavat parcialment i es data entre la fi del segle I aC i la meitat de l'I dC.

● La ciutat d'*Ilici*, ubicada a l'Alcúdia (Elx), va ser dotada de l'estatut de colònia en el regnat d'August, amb el consegüent assentament de legionaris veterans i repartiment de terres (*deductio*). Comença a encunyar moneda cap al 42 aC i continua amb August i Tiberi. La seua superfície és d'unes 10 ha. Les excavacions realitzades al llarg de dècades han permès traure a la llum importants edificis com un temple dedicat a Juno, unes termes i algunes cases amb peristil i paviments mosaics (Ramos 1975). Del Baix Imperi és el recinte murallat i una basílica paleocristiana, al voltant de la qual hi havia un important cementeri. La ciutat comptava amb una àrea portuària a Santa Pola, el *Portus Ilicitanus*, on al Palmeral de la Sénia s'ha excavat una *domus* del segle IV decorada amb paviments mosaics (Sánchez *et al.* 1989). A la zona portuària també es conserven restes d'una factoria de salaons.

El poblament rural

A partir del regnat d'August es desenvolupa un model d'ocupació del territori rural que descansa sobre les *villae*, amb la implantació del qual s'abandonen definitivament els assentaments ibèrics i la població s'estableix al pla, sobre les mateixes terres de conreu. El terme *villa* s'aplica a l'edificació d'una propietat rural o *fundus*. Si aquest està situat prop de la ciutat se li anomena *fundus suburbanus*. La definició de vil·la no és fàcil perquè els mateixos autors antics utilitzen el terme per a designar coses diferents. Pot ser tant una luxosa mansió senyorial, com una modesta construcció dedicada als treballs agrícoles. Per a la recerca arqueològica no és clara aquesta diferenciació i solen considerar-se vil·les els assentaments de major superfície amb restes constructives importants i elements sumptuaris. Per davall d'aquesta categoria en queden altres que podem considerar masies: la seua superfície és més reduïda, la importància de les restes arquitectòniques menor i són absents totalment o parcialment els elements sumptuaris. El fet que es realitzen treballs agrícoles no en permet fer una diferenciació: tots els establiments rurals els fan, excepte aquells que són exclusivament residencials, que també es consideren vil·les. Ambdues funcions, residencial i agropecuària, són normalment convergents.

En general, les vil·les són edificacions que segueixen els models arquitectònics urbans, però sense les restriccions d'espai que solen existir a les ciutats. Això vol dir que la superfície ocupada per una vil·la pot arribar a ser molt extensa, encara que no tota estiga construïda, puix que els espais oberts com patis i jardins són elements freqüents que estan integrats en el conjunt. La forma de l'edifici i la distribució de les dependències estan relacionades amb la seua ubicació geogràfica. Així, el corredor en la façana és propi de la vil·la en forma de bloc rectangular que es dona als països septentrionals i el pati-peristil és la unitat espacial fonamental de la vil·la mediterrània, fortament influïda per l'arquitectura hel·lenística. Segons Columel·la la vil·la es divideix en tres parts: *urbana*, *rustica* i *fructuaria*. La *pars urbana* o zona residencial és la *domus* dels propietaris; la *pars rustica* és on viuen els treballadors i la *pars fructuaria* és aquella on se situen els magatzems, graners, almàsseres, corrals, etc. La zona residencial pretén proporcionar als propietaris tot el confort i el luxe de què poden fruir les cases urbanes, per això resulta més fàcil de determinar la seua presència, perquè pot comptar amb banys (*balneum*) i una sèrie d'elements sumptuaris com paviments mosaics, escultures, aplacats de marbre (*crustae*), etc. Al voltant d'un pati porticat, al centre del qual sol haver un estany (*lacus*), es distribueixen les diferents estances com el menjador (*triclinium*), el despatx (*tablinium*) i les habitacions (*cubicula*).

Pel que fa a la *pars fructuaria*, en relació amb el tipus de planta pot trobar-se al mateix bloc amb la zona residencial o separada. Els elements que hi solen aparèixer són almàsseres i cups, corrals, magatzems, graners i forns ceràmics. Algunes d'aquestes zones amb funcions específiques, com els corrals i magatzems, no sempre

poden identificar-se amb seguretat. De les almàsseres (*torcularia*) les restes que solen trobar-se són els contrapesos de pedra de la premsa oleària (*prelum*) i, en les excavacions, les basses o dipòsits on vessa l'oli o es fermenta el vi. Per a designar les estructures d'emmagatzemament en llatí s'utilitzen indistintament els termes *horreum* i *granarium*. El primer té un sentit més ampli, com magatzem de tot tipus de productes, i s'aplica normalment a estructures urbanes. El segon designa les estructures utilitzades només per a guardar gra. Els forns ceràmics (*figlinae*) abastien les explotacions agrícoles de grans recipients, com àmfores i *dolia*, a més de material ceràmic de construcció (*lateres, tegulae*) i terrissa comuna.

Al País Valencià no es coneix gaire bé el poblament rural (Aranegui 1996), ja que encara que ha estat estudiat a les comarques septentrionals (Arasa 1995) i centrals (Pingarrón 1981a), fins ara només s'han publicat estudis monogràfics d'algunes comarques com l'Alt Palància (Járrega, 2000). Les vil·les excavades en extensió i per tant ben conegudes són molt escasses; d'algunes, les excavacions remunten als segles XVII-XVIII (el Vilar, el Puig; els Banys de la Reina, Calp) o XIX (Algorós, Elx). Altres són conegudes sobretot pels seus monuments, com el Mas de l'Arc de Cabanes (Arasa i Abad 1989), o per destacades troballes sumptuàries com mosaics o escultures (el Poaig, Montcada). Finalment, algunes han estat parcialment excavades, però els resultats de la investigació no han estat donats a conèixer més que de manera resumida (Benicató, Nules). A continuació en veurem algunes de les més importants.

Al Baix Maestrat destaca el complex de forns ceràmics i la gran bassa del Mas d'Aragó (Cervera del Maestre). A la Plana Baixa, ja en territori de *Saguntum*, s'han excavat parcialment dues vil·les: Benicató (Nules) i l'Horta Seca (la Vall d'Uixó). La primera té un peristil de 22 x 24 m amb un estany circular al voltant del qual es distribueixen diverses dependències, entre les quals hi ha unes termes i diferents habitacions decorades amb paviments mosaics bicroms. Aquesta pot ser el model representatiu de les grans *villae* existents a la Plana de Castelló, al sector septentrional del territori saguntí, com la Torrassa (Betxí-Vila-real), l'Alter (Xilxes), l'Alqueria (Moncofa), el Pla (la Llosa) i la Muntanyeta dels Estanys (Almenara), algunes de les quals eren propietat de destacades famílies saguntines. A l'Horta Seca s'han identificat dues àrees funcionals: una residencial amb restes d'unes termes decorades amb un paviment mosaic, i l'altra industrial amb restes d'una almàssera.

Al Camp de Morvedre, al Trull dels Moros (Puçol) es va trobar una gran almàssera i restes de la zona residencial. Del Camp de Túria, ja en territori d'*Edeta*, és la vil·la suburbana de Can Porcar (Llíria), a les termes de la qual es va trobar l'any 1917 el mosaic dels Treballs d'Hèrcules. A l'Horta Nord, del territori de *Valentia*, la vil·la del Vilar (el Puig), avui desapareguda, devia ser una de les més luxoses conegudes en terres valencianes, amb nombroses estàtues, relleus i mosaics. De la vil·la del Poaig (Montcada) es coneix part de la zona residencial on es va trobar un mosaic que representa les nou Muses. A l'Horta Sud, d'Aldaia procedeix una estàtua que representa a Bacus. A Torrent s'ha excavat part de la zona residencial de la vil·la del

Mas del Jutge. A Catarroja, les excavacions de l'Hort de Pepica s'han centrat a la part fructuària, on s'han trobat dos forns ceràmics. El Mas dels Foressos (Picassent) ha proporcionat restes d'una almàssera, i la Font de Musa (Benifaió) restes d'unes possibles termes i mosaics.

Del territori de *Saetabis* són les vil·les dels Horts (Vallada) i l'Ofra (Castelló de Rugat), aquesta amb restes d'unes termes. Del de *Dianium* és la vil·la de l'Almadrava, on s'ha excavat un important complex terrisser. A Calp es coneix la vil·la tardana dels Banys de la Reina, amb part de la zona residencial excavada i restes d'una factoria de salaons. Del territori del municipi de la Vila Joiosa són les vil·les de l'Albir (l'Alfàs del Pi), amb part d'unes instal·lacions termals excavades, i la Torre de la Creu (la Vila Joiosa), un dels millors exemples coneguts d'aquests assentaments al Baix Imperi. Ubicada en alt i fortificada amb una muralla, estava proveïda d'unes termes i decorada amb mosaics policroms, relleus figuratius i vegetals en morter i aplacats de marbre.

Del territori de la ciutat de *Lucentum*, profundament transformat pel creixement urbanístic, es coneixen algunes vil·les periurbanes com les dels carrers Rómulo i Olimpo, Casa Ferrer I i II i el Parc de les Nacions, i almenys una factoria de salaons a la platja de l'Albufereta, que palesen un dens poblament rural que mostra el seu auge als segles I-II dC. La vil·la del Parc de les Nacions és la millor coneguda, amb una superfície aproximada d'1,4 ha. S'hi han trobat restes d'una almàssera i un gran magatzem. La zona residencial conserva restes d'unes termes, dos patis amb paviments d'*opus signinum* i habitacions amb decoració pictòrica i estucs ornamentals. Finalment, Ramos (1976) ha identificat al territori d'*Ilici* nombroses vil·les que s'associen al parcel·lari romà, entre les quals destaca la d'Algorós. A la Canyada Joana (Crevillent) s'han excavat un gran edifici amb una almàssera i part de la zona residencial d'època tardana (Trelis i Molina 1999).

Les vies de comunicació

La xarxa viària romana en terres valencianes va establir un esquema que encara segueixen les principals carreteres actuals. Està constituïda bàsicament per un camí, la via Augusta, que travessa de nord a sud el nostre país i uneix la majoria de les principals ciutats de l'època: *Saguntum*, *Valentia*, *Saetabis* i *Ilici*. Des d'aquest eix longitudinal arranquen en la meitat septentrional una sèrie d'eixos transversals que en direcció oest permetien la comunicació de la zona costera amb la vall de l'Ebre i la Meseta a través de les terres muntanyoses de l'interior. Al nord ens trobem amb una via que passa per Morella el traçat de la qual segueix la carretera N-230; des de Sagunt segueix una altra via amb un traçat que aprofita la N-234, la futura autovia de Somport; des de València una altra via s'enfilava cap al centre de la península amb un traçat seguit de manera aproximada per la N-III. Finalment, poc més enllà de la

Font de la Figuera, des de la via Augusta seguia el Camí d'Anníbal que anava a Andalusia, amb un traçat pròxim al de la N-344. En l'estudi d'aquest conjunt de camins s'han fet alguns avanços en els darrers anys, però ens queden encara moltes qüestions per resoldre (Rosselló 1992, Arasa i Rosselló 1995).

La documentació escrita que ens ha arribat sobre els camins romans és de dos tipus: els itineraris, o guies de carreteres, i les fonts epigràfiques, fonamentalment els mil·liaris. L'existència dels itineraris ha de posar-se en relació amb el servei públic de transport, organitzat per l'emperador August amb la finalitat de disposar d'un servei d'informació ràpid i eficaç. El *cursus publicus* garantia el transport de missatges, persones i mercaderies que viatjaven per compte de l'administració estatal. Per això es va establir en les carreteres més importants una xarxa d'estacions de posta per al canvi de cavalls (*mutationes*) i per al descans i manutenció dels funcionaris de l'administració estatal de camí (*mansiones*), entre els quals hi havia els correus (*cursores*). Aquestes estacions estaven situades a una distància regular segons la seua funció, més reduïda en el cas dels *stabula* per al canvi de cavalls dels correus (12-14 km), i més llarga per als *hospitia* que permetien passar-hi la nit (30-36 km). D'altra banda, a la vora de les vies van anar instal·lant-se nombrosos establiments privats que oferien servei al viatger, les anomenades genèricament *tabernae* que se situaven als encreuaments i passos destacats dels principals camins.

Els itineraris, veritables guies i mapes de carreteres de l'època, eren de dos tipus: *itineraria adnotata* i *picta*, segons fossen solament escrits, una guia amb la relació d'estacions i distàncies, o tinguessen un format cartogràfic, el més semblant a un mapa de carreteres actual. Els més importants que proporcionen informació sobre el País Valencià són els Vasos de Vicarello, l'Itinerari d'Antoní i l'Anònim de Ravenna. Els més antics són els primers, que es daten als regnats d'August i Tiberi. No tenen caràcter oficial i en cadascun d'ells apareix escrit en 4 columnes l'itinerari de *Gades* a Roma amb la relació de 106 estacions i les distàncies entre elles. La informació que proporcionen sobre terres valencianes es refereix als dos terços septentrionals del traçat de la via Augusta. L'Itinerari d'Antoní és un elenc d'estacions i distàncies que es data a l'època de Diocleciana, a la fi del segle III. La via Augusta queda repartida en diferents trajectes parcials, el segon dels quals inclou el seu traçat per terres valencianes. Finalment, l'Anònim de Ravenna és un document tardà que possiblement arreplega informació d'un mapa del segle III, al qual s'han afegit altres dades més recents fins al segle VIII. No inclou distàncies entre les estacions i afegeix dues vies no esmentades per l'anterior que discorren per terres valencianes: una que per Morella anava cap a *Caesaraugusta* i una altra que seguia la costa entre *Portum Sucrone* (Cullera) i *Ilici*.

Els itineraris ens proporcionen informació sobre 25 estacions de la xarxa viària principal al País Valencià, de les quals 6 són ciutats i poden ser identificades amb seguretat. Aquestes estacions pertanyien a dos camins: la via Augusta i una altra que tenia el seu principi i el seu final en aquesta seguint la costa entre el Xúquer i Elx. Les possibilitats d'identificar les altres 19 són força limitades per la manca

d'evidències. Entre elles hi havia postes de caràcter oficial i possiblement altres establiments privats. Els seus topònims són en alguns casos d'origen ibèric, com *Ildum* i *Intibili*, i en altres clarament llatins, com *Alterum*, *Aras*, *Statuas*, *Nova*, etc.

Les fonts epigràfiques només ens donen notícies de la via Augusta i d'un camí privat (*iter privatum*) documentat a Algímia d'Almonessir en una inscripció rupestre. Els mil·liaris són la millor prova per a confirmar l'origen romà d'un camí. En terres valencianes la via Augusta fou l'únic dels camins romans que —pel que avui sabem— es va amollonar amb mil·liaris; altres suposades troballes a Bétera i Sogorb sembla que corresponen a tambors de columna. Eren columnes de pedra que es disposaven a una distància de mil passes (1.481,5 m), i en la seua superfície tenien un text inscrit amb informació sobre el nom del constructor o restaurador de la via, el nom d'aquesta i la distància que els separava del punt de partida o d'arribada. Al País Valencià s'han trobat un mínim de 24 d'aquests monuments, llaurats en pedres locals com la calcària i sobretot el gres. Tenen una molt desigual distribució geogràfica, ja que a les comarques septentrionals, en un tram de la via d'uns 100 km entre el riu Cervol i Xilxes, se'n concentren almenys 20. Destaca el seu reduït nombre a les comarques centrals, on només se'n coneix un d'insecur a Sagunt i un altre no conservat a València, i també a les meridionals, amb dos més a Oriola i Pilar de la Horadada.

La major part d'aquests monuments s'han trobat fragmentats i alguns ni tan sols han perdurat. Només 14 conserven almenys una part de la inscripció i proporcionen alguna informació d'interès per a la història de la via; 9 poden atribuir-se a un determinat emperador, en alguns casos amb la data concreta d'erecció. Destaca l'absència de l'emperador epònim, August. El més antic, incomplet i no conservat, es va trobar a les Coves de Vinromà i pot atribuir-se amb dubtes a Tiberi (33-34). A continuació, el d'Adrià (117-138) trobat a València és la primera prova d'intervencions a la part central del tram valencià de la via. La major part dels mil·liaris valencians es daten al segle III i la seua presència no deu obeir sempre a obres de refacció de la via, sinó en alguns casos a raons propagandístiques. Hi destaquen el de Vilanova d'Alcolea, dedicat a Caracal·la (214); el de Pilar de la Horadada, a Maximí (235-238); el de Borriol, a Deci (250); el de Xilxes, a Trebonià Gal (252); el de Sagunt, dubtós, a Carí (282-283); i el trobat entre la Pobla Tornesa i Borriol, el darrer d'atribució segura, a Galeri (293-311). Finalment, el de San Miguel de Salinas deu correspondre a un emperador d'aquesta mateixa època i el de la Jana deu ser el més tardà, possiblement del segle IV avançat.

El nom de la via apareix en 5 mil·liaris: els de les Coves de Vinromà, Vilanova d'Alcolea, Borriol i els de la Pobla Tornesa i Castelló de la Plana que el conserven incomplet. La seua presència ens permet determinar el traçat del camí i confirma la utilització del topònim via Augusta al llarg de diversos segles. L'inici del còmput de les milles al principi de la via (*caput viae*) devia estar situat a l'estació *Summo Pyrenaeco*, des d'on començava la numeració en direcció sud. Aquesta es conserva completa només als mil·liaris de les Coves de Vinromà (278) i Vilanova d'Alcolea (283), i al de Borriol es pot restituir la xifra de 298.

La via Augusta va ser el principal eix de comunicacions de les províncies hispàniques amb Roma. L'emperador August degué iniciar la seua construcció després de la visita a Hispània en els anys 15-14 aC. Va ser amollonada amb mil·liaris erigits entre els anys 8 i 2 aC, que possiblement reflecteixen la seua construcció progressiva en dos grans trams: el primer des del *Summus Pyrenaeus* fins a *Castulo* (Jaén), i el segon des d'aquesta ciutat fins a *Gades* (Cadis), amb una duració aproximada dels treballs de 12 anys. La seua longitud total segons els itineraris és de 1.005 milles (1.488 km). De les vies romanes que travessaven el País Valencià, la via Augusta és l'única en què els itineraris donen les distàncies entre les estacions de posta. Segons els itineraris, el còmput total del seu traçat per terres valencianes pot calcular-se, amb algunes correccions, en unes 275 milles (407 km). El seu traçat només és conegut en alguns trams, com el del Pla de l'Arc (la Plana Alta), on es conserva una llarga recta de més de 8 km orientada a una referència orogràfica.

La segona en importància de les esmentades pels itineraris és una *via per loca maritima* entre el riu Xúquer i *Ilici* que tenia el seu inici i final a la via Augusta seguint la costa. En el seu traçat estaven situats el *Portum Sucrone* (Cullera) i les ciutats de *Dianium*, la Vila Joiosa i *Lucentum*. La tercera i última de les esmentades pels itineraris és una via transversal que tenia el seu principi en la primera de les mansions de la via Augusta al sud de *Dertosa* (Tortosa), *Intibili*, i seguia per la comarca dels Ports cap a *Contrebia*, prop de *Caesaraugusta*. D'aquesta ens queda un magnífic exemple de *via per montes excisa*, és a dir, un camí tallat a la roca, en el paratge conegut com la Roca Tallada (Palanques-Castellote), on se situa el límit entre Aragó i el País Valencià. Altres vies d'inqüestionable importància, com la que des de *Saguntum* remuntava la vall del Palància cap a *Caesaraugusta*, no figuren als itineraris, tot i que el seu traçat es puga reconèixer arqueològicament (Járrega 2000).

Les parcel·lacions

Possiblement, la imatge més coneguda del paisatge rural romà siga la seua parcel·lació geomètrica. El sistema, anomenat centuriació, era una pràctica d'origen militar però amb una aplicació majoritàriament agrària. Inicialment es va utilitzar per al repartiment de terres als assentaments colonials, però amb el temps el seu ús es va estendre a tota divisió agrària. La seua aplicació comportava la reestructuració d'un territori amb la finalitat de posar-lo en explotació. Les operacions de transformació que es realitzaven eren de major impacte ambiental que la simple regularització, ja que podien comportar la desforestació, la construcció d'una xarxa viària, d'una ciutat, d'assentaments menors, d'una infraestructura hidràulica, etc. La parcel·lació romana es presenta com una estructura regular, repetida, d'orientació constant, fundada sobre l'encreuament d'eixos perfectament rectilinis, traçats a intervals idèntics i paral·lels a dos eixos majors: el *kardo maximus* (KM) i el *decumanus maximus* (DM).

Tota operació d'agrimensura generava documents escrits, mollons de pedra que fixaven els límits del territori dividit (*cippus terminalis*).

La divisió geomètrica del terreny podia fer-se utilitzant unitats quadrades o rectangulars. La centuriació consistia en la divisió regular del territori en grans quadrats, les centúries. La centúria estàndard era un quadrat de 20 *actus* (35,5 m) de costat (710 x 710 m = 0,5 ha), els límits del qual eren camins; dos *actus* quadrats equivalien a un *iugerum*. L'origen del nom rau en el fet que inicialment es repartia entre 100 propietaris, a cadascun dels quals se'ls adjudicaven 2 *iugeri* (2.523 m²), que equivalen a 1 *heredium*. La divisió *per strigas et scamna* era el sistema més antic de divisió agrària. Eren rectangles que podien disposar-se de diferent manera. Les subdivisions entre les propietats s'establien per mitjà de *rigores*, és a dir, de línies divisòries que no es basaven en camins. També hi havia divisions per altres mòduls rectangulars i per quadrats atípics, o siga, diferents a 20 x 20 *actus*.

Tot i que hi ha referències anteriors sobre les centuriacions al País Valencià, com les de Chevalier de 1961, que n'esmenta restes a València, i de García Bellido de 1972, que va publicar una breu nota sobre la centuriació d'Ilici, podem situar el veritable inici de la recerca l'any 1974 amb la publicació de l'obra *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, dirigida per Rosselló. S'hi estudiaven, entre altres, els cadastres de Castelló de la Plana, l'Horta Nord, Ilici i el Vinalopó. Amb posterioritat es van publicar altres treballs sobre parcel·lacions a la Plana, de Bazzana (1978); de Rosselló a Caudete i Villena (1980b); Pingarrón (1981b) a l'Horta Sud; i Ponce (1983) a Sax. En els darrers anys, Ariño *et al.* (1994a i b), Gurt *et al.* (1996) i González Villaescusa (1995 i 1997) n'han fet una revisió parcial. Repassarem el que s'ha avançat en la recerca en relació amb aquestes parcel·lacions.

De nord a sud, la parcel·lació de Castelló de la Plana estudiada per López Gómez en 1974 sembla clarament medieval, possiblement del segle XIV. Ariño *et al.* (1994b) assenyalen que ni les seues característiques morfològiques ni el mòdul permeten atribuir-li un origen romà; les referències documentals a l'amollonament de la Devesa de Castelló i la toponímia que designa els camins apunten en la mateixa línia. Entre Castelló de la Plana i Nules, Bazzana ha identificat vestigis de parcel·lacions i d'un itinerari que considera preromà que s'hi pot relacionar. El conjunt és una juxtaposició de parcel·lacions petites i divergents, de vegades parcialment encobertes, on el mòdul és de 1.160 m, és a dir, de 32 *actus*. El canvi successiu d'orientació dependria del curs del camí preexistent, el Caminàs. Però com han assenyalat Ariño *et al.* (1994b) aquests canvis d'orientació corresponen més aviat a diversos parcel·laris de petita extensió. El mòdul no és uniforme i la retícula no és estrictament ortogonal, sinó que està molt adaptada al terreny i condicionada per les línies de drenatge.

A l'Horta Nord hi ha la centuriació de la sèquia de Montcada. Els vestigis geomètrics van portar Cano (Rosselló 1974) a plantejar l'existència d'un parcel·lari del qual la via Augusta, pràcticament coincident amb la carretera de Barcelona (N-340), podia ser perfectament el *kardo maximus*. Molts dels límits cartografiats con-

corden amb divisòries dels municipis actuals, rectes i formant angles rectes. El mateix pot dir-se de braçals de reg i escorredors o obres de drenatge; la màxima densitat de traces es conserva entre Meliana i Massamagrell. Albalat senyala l'eix del cadastre, que tindria un total de 120 centúries, és a dir, 6.048 ha. González Villaescusa (1995 i 1997) hi assenyala la presència d'un mòdul de 706 x 706 m i creu que aquesta centuriació no té relació amb el sistema de regadiu existent atesa la incoherència del parcel·lari amb l'estructura general d'irrigació. D'altra banda, Sales (1996) proposa un nou *kardo* en una línia recta que uniria el Monestir del Puig i el pont de la Trinitat de València, i destaca que la Sèquia de Montcada ha de ser posterior a la centuriació.

A l'Horta Sud Pingarrón (1981*b*) va localitzar una reduïda centuriació alineada amb l'itinerari del camí Reial de Madrid que possiblement segueix la via Augusta i s'estén entre Benetússer i Silla. L'eix de la carretera N-340 és paral·lel a l'esquema de les 10 o 12 centúries que comprenen entre 3.000 i 4.200 ha. Camins secundaris, sèquies, límits municipals i algun mur vell conserven les traces centurials. L'especial situació geogràfica fa pensar en una probable bonificació de la vora albuferenca immediata, ja que alguns components del sistema de regadiu de Favara, sobretot els escorredors i extrems, s'adapten a la geometria parcel·laria. Ariño *et al.* (1994*b*) consideren insegura aquesta centuriació. D'altra banda, González Villaescusa (1995 i 1997) hi assenyala la presència d'un mòdul de 706 x 706 m, prolonga aquesta parcel·lació al nord del riu Túria i proposa la seua identificació amb la que s'efectuaria en temps de la fundació colonial al 138 aC.

La centuriació d'*Ilici*, estudiada per González Pérez (Rosselló 1974), és la més espectacular del País Valencià amb 225 centúries (11.340 ha) amb centre a la ciutat i els límits fossilitzats a la xarxa viària i urbana actual. El *kardo maximus*, orientat de N a S, segueix un carrer de la població i la carretera de Dolores fins a l'Alcúdia, pel que devia ser un tram de la via Augusta. El *decumanus maximus* coincideix amb el camí de Viscarra. Les sèquies de reg mostren molts rastres coincidents amb la quadrícula cadastral, com la sèquia Major que descriu ziga-zagues. La parcel·lació apareix més perfecta a la zona més valuosa i ocupada, és a dir, la regada. Aquesta restitució va ser criticada per Corzo en 1976, que en va esmenar l'orientació. Posteriorment, Gorges en 1983 va donar ambdues propostes per bones i les va posar en relació amb dos assentaments colonials consecutius, l'un de Cèsar i l'altre d'August. La revisió efectuada per Gurt *et al.* (1996) confirma la proposta de González Pérez, fixa una orientació de 7,5° respecte al nord geogràfic, estableix un mòdul canònic de 710 x 710 m i considera possible una extensió major que l'assenyalada inicialment, des de la serra fins a l'albufera, ocupant tot el pla d'Elx. Quant a les relacions morfològiques entre la ciutat i el parcel·lari, la colònia es localitza aproximadament al centre de la *pertica*, tot i que les orientacions són diferents. Aquest fet deu explicar-se perquè *centuriatio* i trama urbana no naixen simultàniament en el temps. Tot i això, ambdues estructures no s'organitzen de manera independent, ja que la ciutat ocupa l'espai de mitja centúria.

Per que fa a les quatre parcel·lacions estudiades per Rosselló (1980*b*) entre Caudete i Villena, González Villaescusa (1997) ha assenyalat el seu possible origen medieval. Aquest mateix autor ha indicat l'existència d'una centuriació a Llíria amb un mòdul de 706 m, de la qual a penes queden traces. Finalment, cal recordar les parcel·lacions estudiades per Llobregat (Rosselló 1974) al Pinós, formada per unes 25 centúries; i per Ponce (1983) a Sax, amb unes 2.500 ha.

La presència romana: una empremta perdurable

Aquesta ràpida ullada al passat romà del territori valencià ens transmet una idea de perdurabilitat innegable. D'aleshores ençà, la forma en què s'ha produït l'ocupació humana manté una sèrie de constants que fan inqüestionable la transcendència de la civilització clàssica. Les grans ciutats romanes (Sagunt, València, Xàtiva, Elx) continuen ocupades i al subsòl de moltes poblacions (Traiguera, la Jana, Petrer, etc.) apareixen restes d'aquesta època que en confirmen l'origen. Pertot arreu del territori es troben restes d'ocupació, més intensa i important a les grans planes litorals, però sempre present. Després de dos segles d'una presència gairebé circumscrita a l'àmbit urbà en època republicana, al llarg dels segles I-II dC, a l'Alt Imperi, el poblament romà experimenta un fort desenvolupament al món rural —indubtablement com a expressió d'un notable augment demogràfic— que en deixarà vestigis als indrets més amagats.

La xarxa viària principal, constituïda per un llarg eix longitudinal —la via Augusta— i diversos camins transversals encara poc coneguts, i part de la secundària, que recorre planes i valls i s'endinsa a les comarques muntanyoses enllaçant el poblament rural, perduren a grans trets en el traçat de les carreteres actuals. El parcel·lari, amb la regularitat dels seus eixos fossilitzats en camins, sèquies i límits de propietats, es descobreix encara al paisatge agrari d'algunes ciutats com València i Elx. Les fonts literàries i el registre arqueològic ens esbossen un panorama agrari que —amb l'excepció òbvia dels cítrics— no resulta tan allunyat de l'actual: oliveres, vinyes, figueres, ens parlen de la continuïtat en l'agricultura mediterrània. Els estudis paleobotànics comencen a aportar-nos informació sobre les espècies conreades en aquest període i la seua importància. La introducció de la hidràulica a gran escala, fonamentalment de caràcter urbà per a l'abastament de les grans ciutats i més incerta al medi agrari, és també un element de pregones arrels que ens porta al present. De la mateixa manera que llengua i dret ens recorden l'origen de la nostra cultura, l'empremta romana traspua a través del paisatge del nostre país i hi palesa una empremta perdurable.

Bibliografia

- ABAD CASAL, L. (1984): *Los orígenes de la ciudad de Alicante*, Alacant.
- (1985): «Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas», a *I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante*, Alacant, pp. 337-382.
- i ARANEGUI, C. (1993): «Les ciutats romanes de l'àrea valenciana», a *La ciutat hispano-romana*, Barcelona, pp. 84-107.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1982): *Excavaciones en el Grau Vell (Sagunto, Valencia)*. (Campanyes de 1974 y 1976), «Serie de Trabajos Varios/72», Servicio de Investigación Prehistórica, València.
- (1992): «Evolución del área cívica saguntina», *Journal of Roman Archeology*, 5, pp. 56-68.
- (1995): «Los monumentos funerarios romanos descubiertos en Edeta (Llíria, Valencia)», *Saguntum. PLAV*, 29, pp. 197-210.
- (coord.) (s/d): *Guía de los monumentos romanos y del castillo de Sagunto*, València.
- (coord.) (1996): *Els romans a les terres valencianes*, Institució Valenciana d'Estudis i Investigacions, València.
- , HERNÁNDEZ, E. i LÓPEZ PIÑOL, M. (1987): «El Foro de Saguntum: la planta arquitectónica», a *Los foros romanos en las provincias occidentales*, Madrid, pp. 73-97.
- ARASA I GIL, F. (1987): *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall)*. *Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*, «Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques/2», Diputació de Castelló, Castelló de la Plana.
- (1995): «Territori i poblament en època romana a les comarques septentrionals del litoral valencià», tesi doctoral, Universitat de València.
- i ABAD, L. (1989): *L'arc romà de Cabanes*, Castelló.
- i ROSSELLÓ, V. M. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*, València.
- ARIÑO, E., GURT, J. M. i MARTÍN-BUENO, M. A. (1994a): «Les cadastres romains d'Hispanie: état actuel de la recherche», a DOUKELLIS, P. N. i MENDONI, L. G. (eds.): *Structures Rurales et Sociétés Antiques*, París, pp. 309-328.
- ARIÑO, E., GURT, J. M., DE LANUZA, A. i PALET, J. M. (1994b): «El estudio de los catastros rurales: una interpretación estratigráfica del paisaje», *Zephyrus*, XLVIII, pp. 189-217.
- BAZZANA, A. (1978): «Vestiges de Centuriations romaines et d'un itineraire pre-roman dans La Plaine de Castellón», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV, pp. 272-292.
- ESCRIVÀ, V. i VIDAL, X. (1995): «La Partida de Mura (Llíria, Valencia): un conjunto monumental de época Flavia», *Saguntum*, 29, pp. 231-239.
- ESCRIVÀ, V., MARTÍNEZ, C. i VIDAL, X. (2001): «Edeta kai Leiria. La ciutat romana d'Edeta de l'època romana a l'antiguitat tardana», *Lauro*, 9, pp. 13-91.
- ESPINOSA RUIZ, A. (1995): *La investigació arqueològica a la Vila Joiosa*, la Vila Joiosa.
- GISBERT SANTONJA, J. (1988): «Dénia», *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana, 1984-1985*, València, pp. 54-59.

- GONZÁLEZ VILLAESCUSA, R. (1995): «Paisaje agrario, regadío y parcelarios en la Huerta de Valencia. Nuevos planteamientos desde el análisis morfológico», a *Agricultura y regadío en Al-Andalus. Síntesis y problemas*, Almería, pp. 343-359.
- (1997): «Centuriations, *Alquerías* et *Pueblas*. Éléments pour la compréhension du paysage valencien», a *Les Formes des Paysages 2. Archéologie des parcellaires*, París, pp. 155-166.
- GURT, J. M., DE LANUZA, A. i PALET, J. M. (1996): «Revisión del catastro romano de Illici (Elche)», *Pyrenae*, 27, pp. 215-226.
- HERNÁNDEZ HERVÁS, E. (1988): *El teatro romano de Sagunto*, València.
- , LÓPEZ, M. i PASCUAL, I. (1995): «La implantación del Circo en el área suburbana de Saguntum», *Saguntum. PLAV*, 29, pp. 221-230.
- HERREROS, T. (1998): «La ciutat de València a la llum dels últims estudis arqueològics», *Afers*, XIII:30, pp. 473-496.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (2000): *El Alto Palancia en la época romana*, Castelló.
- LÓPEZ PIÑOL, M. i CHINER, P. (1994): «Noticia preliminar de las excavaciones de la domus tardía del solar de Romeu (Sagunto)», *Saguntum. PLAV*, 27, pp. 229-237.
- LÓPEZ, I., MARÍN, C., MARTÍNEZ, R. i MATAMOROS, C. (1994): *Hallazgos arqueológicos en el Palau de les Corts*, València.
- MARTÍN, G. (1970): *Dianium. Arqueología romana de Denia*, València.
- i GIL-MASCARELL, M. (1969): *La romanización en el Campo de Liria*, «Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia/7», València.
- OLCINA DOMÉNECH, M. i PÉREZ JIMÉNEZ, R.: *La ciudad ibero-romana de Lucentum (El Tossal de Manises, Alicante). Introducción a la investigación del yacimiento arqueológico y su recuperación como espacio público*, Alacant.
- PINGARRÓN SECO, E. (1981a): «Estructuras del poblamiento rural romano entre los ríos Magro y Palancia», tesi de llicenciatura, Universitat de València.
- (1981b): «Rastreo de una 'centuriatio' en la zona sur de la huerta de Valencia», *Cuadernos de Geografía*, 29, pp. 161-176.
- PONCE, G. (1983): «Residuos de catastro romano en Sax», *Investigaciones geográficas*, 1, pp. 199-208.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1975): *La ciudad romana de Ilici*, Alacant.
- (1976): «Las villas de la centuriación de Illici», a *Symposium de Ciudades Augusteas*, Saragossa, vol. II, pp. 209-214.
- RIBERA LACOMBA, A. (1998a): *La fundació de València*, València.
- (1998b): «The discovery of a monumental circus at Valentia (Hispania Tarraconensis)», *Journal of Roman Archaeology*, 11, pp. 318-337.
- i PÉREZ BALLESTER, J. (coords.) (1996): «Dossier: necrópolis valencianes», *Saitabi*, 46, pp. 81-290.
- ROSSELLÓ I VERGER, V. M. (1980a): «L'empremta romana a la ciutat de València», *L'Espill*, 5, pp. 25-53.
- (1980b): «Residuos de catastro romano en Caudete y Villena», *Estudios geográficos*, 158, pp. 5-13.

- (1992): «Les vies romanes al País Valencià. Il·lusions i certeses», *Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios*, 89, València, pp. 619-637.
- *et al.* (1974): *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Madrid.
- SALES MARTÍNEZ, V. (1996): «El regadío en la demarcación de la real acequia de Montcada», tesi de llicenciatura, Universitat de València.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, M. J., GUARDIOLA, A. i BLASCO, E. (1989): *Portus Ilicitanus. Santa Pola (Alicante)*, València.
- TARRADELL, M. (1962): «Valencia, ciudad romana: estado actual de los problemas», *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 1, pp. 5-34.
- TRELIS, J. i MOLINA, F. A. (1999): *La Canyonada Joana: un ejemplo de la vida rural en época romana*, Crevillent.
- VENTURA CONEJERO, A. (1972): *Játiva romana*, «Serie de Trabajos Varios/42», Servicio de Investigación Prehistórica, Diputació de València, València.

Ferran ARASA I GIL / Antoni BARDÀVIO I NOVI / Josep Vicent
BOIRA MAIQUES / Alexandre COELLO DE LA ROSA / Maria
Adela FARGAS PEÑARROCHA / Marc FERRI RAMÍREZ / Enrique
GIMÉNEZ LÓPEZ / Immaculada IBIZA COTS / Joan F. MATEU I
BELLÉS / Juan PIQUERAS HABA / Ramon J. PUJADES I BATALLER
/ Pedro RUIZ TORRES / Carme SANCHIS DEUSA / Carles
SANCHIS IBOR / Maria Jesús TEIXIDOR

editorial afers

ISBN 84-86574-99-4

9 788486 574994